

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В. І. Самойленко

МАЄТКОВІ АКТИ XIV—XVII ст.

Акти на земельні володіння XIV—XVII ст. становлять численне і надзвичайно цінне джерело для вивчення соціально-економічних питань історії України. Багатий фактичний матеріал маєткових актів широко використовувався як буржуазними, так і радянськими істориками. Але дуже важливі відомості цих актів, що стосуються дипломатики, досі залишалися поза увагою вчених.

Українська радянська дипломатика тільки починає робити перші кроки у вивченні маєткових актів. У книзі «Історичні джерела та їх використання» (випуск перший) дипломатиці присвячено окремі статті. Повідомлення В. Чунтулової про форми документів актових книг Кременецького гродського та земського судів є першою спробою вивчення дипломатики українських актів XIV—XVII ст.¹

У теоретичній статті С. Каштанова дано визначення дипломатики як допоміжної історичної дисципліни, що вивчає не тільки форму документів, а й через неї їх соціальний та політичний зміст². В той час як у вивченні зовнішніх рис актової форми українських документів уже робляться перші спроби, її внутрішня суть, значення для дослідження соціально-економічних питань історії України ще не розкриваються. Це позбавляє істориків ряду додаткових важливих джерел, що свідчать про розвиток феодально-кріпосницьких відносин на Україні в XIV—XVII ст. Адже поява, поширення і зникнення тієї чи іншої фор-

¹ В. Чунтулова. *Форми документів актових книг Кременецького земського суду.*— В кн.: *Історичні джерела та їх використання*. К., 1964, стор. 203—209; *Форми документів актових книг Кременецького гродського суду.*— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1960, № 4 (42).

² С. Каштанов. *Дипломатика как специальная историческая дисциплина.*— «Вопросы истории», 1965, № 1.

ми акта та її зміни пов'язані з соціальними і економічними умовами певного історичного періоду.

Основне в кожному документі — це його зміст. Конкретні події, явища, факти визначили певну структуру, форму джерела. Завданням дипломатики є всебічне вивчення актових документів — і форми, і змісту в нерозривному взаємозв'язку.

Акти на маєтки становлять значну частину українських документів XIV—XVII ст. Вони з'явилися в процесі розвитку феодального землеволодіння.

В одному з найстаріших маєткових актів — стверджуючій грамоті Казіміра (1361 р.) згадується, що документи на маєтки видавали ще галицький князь Лев та інші князі. Власник маєтку Ходко Бибельський, який звернувся з проханням до Казіміра дати йому стверджуючу грамоту, вказав, що «есть князя Львова листы и иных старех князей листы» на маєтки, які називаються в грамоті «дединами». В XIV і навіть у XV ст. феодалі, які володіли маєтками на основі звичаєвого права, зверталися до верховного власника земель — великого князя литовського і польського короля з проханням видати їм грамоти. Такого типу є грамота великого князя Свидригайла, видана в 1445 р. на прохання шляхтича, який «устне поведил» про давнє володіння маєтком як «отчинного»³.

У XV, а особливо в XVI ст., коли розвивається фільваркове господарство, надзвичайно зростає значення феодального землеволодіння. Феодалі за всяку ціну намагаються збільшити кількість своїх маєтків і обов'язково одержати юридичне підтвердження на право володіти ними. Земельні акти набувають великої ваги та значного поширення в тогочасному діловодстві.

У XV—XVI ст. з'явилося чимало різних юридичних актів на маєтки. Збільшення кількості маєткових документів і виникнення умов, за яких вони стають єдиним і незаперечним доказом права на маєток, супроводжувалося певною типізацією окремих груп актів.

Серед маєткових актів XIV—XVII ст. найдавнішими і найчисленнішими є жалувані та стверджуючі королівські і великокнязівські грамоти на надані, спадкові та набуті іншими шляхами маєтки. Назву «жалувана грамота» цьому типу документів дали пізніше їх видавці та дослідники. В тексті ж самих грамот вони називаються «привилей», «твердості», «данина», а найчастіше — «лист»⁴. Причому термін «лист» означав усякий документ на землеволодіння.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР), т. I, СПб., 1863, стор. 1, 17—18.

⁴ В тексті грамот: «А на твердость того и лист ему дали под нашою печатью», «лист данину нашу», «твердості листы», «листом привилеем», «листы привилей, твердості на вси имена». Акты ЮЗР, т. I, стор. 29—30, 45, 47, 61—62, 117—119; Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР), ч. 7, т. I, К., 1886, стор. 8 та ін.

Протягом XV—XVI ст. жалувані грамоти, як і інші маєткові акти, зазнали певної внутрішньої і зовнішньої еволюції.

Давні жалувані грамоти мають порівняно короткий текст. Вони будувалися за певною формулою, яка зберігалася в своїй основі і пізніше. Грамоти починалися з імені та титулів великого князя литовського та польського короля. Після цього називалося прізвище, станова приналежність та державні посади особи, якій надавався маєток. Вказувалося, з якої причини видавався документ і земля — на прохання феодала («бил чолом и просил») чи з ініціативи самого монарха в нагороду за службу або як дарунок.

В «листі» обов'язково зазначалися умови, на яких надавався маєток. Ряд «листів» обумовлює пожалування землі обов'язком виконувати певний вид військової служби, який переходив і на спадкоємців маєтку⁵.

Більшість жалуваних грамот, особливо XV—XVI ст., надавала право володіти маєтком «вечно», «вечисто» і «непорушно» не тільки тим, кому пожалований маєток, а й їх «дети», «щадком», «наместком», «будучим». В склад формули жалуваної грамоти входив також перелік широких прав власника на одержаний маєток з невеликими змінами такого типу: «Имеет то держати и поживати, волен продати и заставити, отдати, заменить, на свои лепшие пожитки обернути он и его дети и наместцы»⁶. Нагороджений маєтком міг також «собе полепшивати и росширивати, осадити и примножити».

Жалувані грамоти, як правило, містять більш або менш детальний опис наданого маєтку. Оригінали цих грамот, як дуже цінний документ, писалися на пергаменті, а з XVI ст. нерідко й на папері, на одному боці. Іноді за розпорядженням короля або на прохання пожалуваного ці грамоти записувалися в книги Литовської метрики, які названі в документах «книгами коронної канцелярії», і скріплювалися печаткою.

В XVI ст. набрав поширення запис тексту оригіналів різних маєткових актів, в тому числі і жалуваних грамот, до гродських та земських книг. Перенесення тексту маєткового акта в гродські та земські книги робилося на прохання власника маєтку. Перенесений текст називався в книгах «записом». Перед ним, як правило, записувалась дата, назва місцевого «уряду» та прізвище і посада його служителя, якому пред'являлись документи на запис, а також прізвище, державна посада (якщо така була), станова приналежність власника маєтку, зміст його прохання та розпорядження «уряду» про «запис». Оригінали маєткових актів подавалися для запису в гродські і земські книги з метою довести про них до відома місцеві власті, а також

⁵ Акты ЮЗР, т. I, стор. 6—9.

⁶ Там же, стор. 45.

для того, щоб в разі потреби можна було взяти відповідний «випис» (копію). Чимало копій з раних жалуваних грамот збереглося в пізніших стверджуючих грамотах та інших маеткових документах.

Стверджуючі грамоти на маетки видавалися на прохання власників з різних причин. Одні власники після вступу на престол нового монарха вважали за потрібне одержати від нього стверджуючий «лист» на попередню «данину». Інші прохали ствердити за ними маєток, що належав їх батькам і перейшов до них у спадщину⁷. За стверджуючими грамотами зверталися і тоді, коли в жалуваних грамотах не було сказано про надання маєтку «на вічність». Так, у стверджуючій грамоті князю Четвертинському (1514 р.) сказано: «Лист первшую данину нашу перед нами покладал и бил нам чолом, абыхмо то подтвердили ему привилъем нашим на вечность»⁸.

Особливо були зацікавлені в одержанні королівської стверджуючої грамоти ті, що придбали маєток шляхом купівлі, як дарунок, тестамент. Разом з новопроданим маєтком вони одержували від попереднього власника маєткові документи на його ім'я, а також купчий, дарчий чи заповітний акт, в складанні якого іноді брали участь старости, воеводи та їх помічники — місцева влада. В стверджуючій королівській грамоті за 1543 р. магнату Федору Сангушковичу записано, що він «лист продажный... перед нами покладал и просил нас абыхмо тую куплю его при моци оставили и привилъем нашим ему то подтвердили... то есмо учинили, тую куплю его при моцы оставуем и на то даем сесь привилей и оные села... потверждаем у непорушну»⁹.

Однією з найдавніших є стверджуюча грамота короля Казимира від 1361 р. на маетки в Галичині, в якій згадуються пред'явлені прохачем «старых князий листы»¹⁰.

Формула стверджуючої грамоти на маетки має своєрідну структуру. Як і жалувана грамота, вона починалася з імені короля. Потім викладалась суть прохання власника маєтку: на які маетки і «листы» він бажає одержати королівський привілей. Пред'явлені для ствердження документи іноді тільки називалися, інколи переказувався їх зміст, а часом переписувався і повний текст кожного документа. Завершувалася грамота ствердженням королем всіх набутих володінь: «Потвердили привилъем нашим на вечность», «потверждаем сим нашим привилъем вечно и навеки непорушно»¹¹ і т. п.

Стверджуючі грамоти на куплені, одержані в подарунок маетки були подібні до тих, що скріплювали пожалування. Тільки

⁷ Акты ЮЗР, т. I, стор. 39—40.

⁸ Там же, стор. 47.

⁹ Там же, стор. 117—119.

¹⁰ Там же, стор. 1.

¹¹ Там же, стор. 61—62.

замість тексту чи назви жалуваної грамоти в них як підстава для ствердження наводився повний текст, зміст або назва «листа» купчого чи дарчого. Вказувалося також, на яких правах продана чи подарована земля належала попередньому власникові і навіть називалися відповідні документи про те, на яких правах і яким чином вона йому дісталася. В оригіналі стверджуючої грамоти Сигізмунда I магнату П. Сапезі говориться, що куплена останнім земля належала раніше дворянину Ширяю Микуличу, а той одержав її від своїх батька і брата, а останні — від великого князя литовського «напротивку отчины»¹².

Іноді землевласники зверталися до королівських властей з проханням видати стверджуючу грамоту на всі придбані різними шляхами маєтки. Так, на прохання князя Федора Сангушковича пред'явлені ним документи — «лист, привилей, данину нашу», «а теж лист запис отца своего», «а потом лист продажный» — були ствержені однією королівською грамотою («а мы оных всех листов и привилья нашего... подтверждаем и уоцняем тым нашим привильем вечно и навеки непорушну»)¹³.

Іноді на прохання окремих землевласників і з веління короля стверджуючі грамоти записувалися для більшої певності до книг королівської та великокнязівської канцелярії (Литовської метрики). Текст окремих грамот в книгах Литовської метрики засвідчувався державною печаткою. Подібного типу є стверджуюча грамота 1572 р. В ній від імені королівської влади говориться, що єпископ луцький «запис свой... перед нами покладал, просечи нас за то, абыхмо для вшелякого безпеченства и на пришлые часы... водлуг права до книг наших канцлярейских вписати велели». Грамота завершується королівським рішенням: «То все ку ведомости нашей припустивши, рассказали есьмо слово от слова до книг наших канцлярейских вписати. Запис... в моци заставуем, а моцью зверхности нашею господарское подтверждаем и уоцняем тым нашим листом». В кінці тексту стверджуючої грамоти, записаної в книгах Литовської метрики, «печать коронную притиснути велели»¹⁴.

З кінця XV і особливо в XVI ст. в зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин поширюється купівля-продаж, обмін, а найбільше — заклад і оренда маєтків. Це вимагало оформлення численних маєткових актів. Великокнязівська і королівська канцелярія не могла вже справитися з цим завданням. Тому документи на маєтки — купчі, закладні, орендні та ін., — складені самими землевласниками або за участю місцевих властей (старост, воевод, гродських і земських «урядів»), набувають повного права і значимості нарівні з королівськими грамотами.

¹² Київський державний історичний музей, фонди РД, № 110, 88.

¹³ Акты ЮЗР, т. I, стор. 188—190.

¹⁴ Там же.

Збільшується також потреба землевласників в копіях різних маеткових актів. Коли маєток продавався, передавався або закладався по частинах, а документ на нього був один, потребувалося виготовлення кількох копій. Для того щоб мати можливість одержати потрібну копію («випис»), оригінали маєткових документів подавали для «запису» до гродських і земських книг.

Запис маєткових актів у гродських і земських книгах починався повідомленням про те, коли, до яких місцевих властей, до кого і хто персонально звернувся з проханням записати документи і які саме. Далі наводився повністю весь текст поданого документа, а часом і кількох¹⁵.

Для запису в гродські і земські книги подавалися жалувані і стверджуючі грамоти, купчі, заставні, дарчі, спадкові та інші документи на землю.

З XVI ст. дуже поширеними стають акти на купівлю-продаж маєтків. Склалися і назви подібного типу документів — «лист купчий», «лист продажный», — які в раніших документах не зустрічаються. Ранні купчі акти складалися в присутності свідків і надавалися від імені старости чи воеводи. Прикладом може бути купча 1409 р., видана старостою галицьким. Староста засвідчував нею («сведю и познаю»), що власник маєтку, прийшовши до нього («приде до нас»), об'явив про продаж земель¹⁶.

Пізніші купчі акти XVII ст. почали укладатися між безпосередніми учасниками купівлі-продажу маєтку від імені того, хто продавав. Виник своєрідний формуляр купчої. Він починався іменем попереднього власника маєтку, давався більш-менш повний опис складу землеволодіння, згадувалося, на яких умовах продавався маєток («вечне и непорушне», «ничого на себе не вынимаючи ни оставляючи», «доброю волею»), називалася ціна і вказувалися права нового власника («волен продати или замени, или тут отдати і у свое лучшие пожитки оборотити»).

В документах на відчуження маєтку обов'язковим компонентом формуляра було застереження, що ні той, хто продав, ні його родичі теперішні і майбутні «не мають в то ся вступати».

Розвиток товарно-грошових відносин в XVI ст. викликав появу численних актів на заклад маєтку. За XV ст. подібного типу документів збереглося небагато. Вони мали короткий текст. Від імені власника повідомлялося, кому, на який строк і за яку суму закладався маєток, на яких умовах його можна було тримати в закладі та повернути, коли «зупольная заплаата станет» взятої в заклад суми. Закладна стверджувалася печаткою власника маєтку та свідків.

¹⁵ АЮЗР, ч. 7, т. I, стор. 8; там же, ч. 6, т. I, стор. 80—88.

¹⁶ Акты ЮЗР. т. I, стор. 6—7, 31, 36—37, 58—59, 293, 297—298 та ін.

Особливо зростає кількість закладних актів в XVI ст. Склалися юридичне визначення закладного маєткового акту — «заставной лист», «застава», «заставил», зрідка — «заемное письмо», «поступил», «заарендовал».

«Заставные листы» подавалися власниками маєтків для запису в замкові книги. Форма акта залишається в основному попередньою, але вона значно розширюється і ускладнюється записом різних додаткових даних про походження маєтку, його склад, про умови держання маєтку в закладі, а також про умови повернення його попередньому власникові.

Згідно з умовами акта заклад анулювався, якщо після встановленого строку власник маєтку повертав орендарові закладну суму, а той — «заставный лист». Повернення закладного документа після анулювання закладу було однією із найважливіших умов застави. В одному із документів повідомляється, що коли після повернення закладної суми той, хто тримав маєток у заставі, не міг віддати «заставного листа», власник маєтку зробив «запис» про повернення «заставних» грошей не тільки в київських гродських книгах, а й прохав «уписати» «запис» з київських гродських книг «до книг наших канцлярейских коронных» і взяв про це «выпис с книг на то под печатью нашою коронною», тобто заручився для певності документом державного значення¹⁷.

Дарування маєтку оформлялося «листами записными», «записью», а сам акт дарування визначався в документах словами «дал», «записал», «отписал», «даю, дарую и записую»¹⁸. На прохання того, хто дарував, «записні листи» стверджувалися королівськими грамотами, заносилися в замкові книги, в книги королівської та великокнязівської канцелярії (Литовської метрики). Форма «записного листа» будувалася за принципом розглянутих вище маєткових актів на продаж земельних володінь.

Документи про поділ та обмін маєтків за формою були подібними до дарчих актів. Документи про поділ маєтків називалися «листы дельчие», а сама маєткова операція — «дел», «дел вечистый», «отделили»¹⁹. Поділ маєтків здійснювався з участю свідків, які ставили свої печатки на «листы дельчие». За бажанням учасників «делу» документ стверджувався королем, заносився до книг земських і гродських, Литовської метрики. Так само складалися «листы» на «мену» (обмін) маєтків²⁰.

Розширення тексту маєткових актів викликалося важливою причиною. В ньому передусім знайшов своє відображення такий соціально-економічний фактор, як посилений розвиток фільвар-

¹⁷ Акты ЮЗР, т. I, стор. 194—195.

¹⁸ Акты ЮЗР, т. I, стор. 45—46, 91—92, 127—128, 188—190; АЮЗР, ч. 6, т. I, стор. 1, 6, 7—8, 55—57 та ін.

¹⁹ Там же, стор. 120—123; АЮЗР, ч. 4, т. I, стор. 10—12.

²⁰ Там же, стор. 7—8, 128—129, 235 та ін.

кового господарства, зростання панської риллі. У зв'язку з цим опис маєтків ставав усе складнішим. У переліку складу маєтків на першому місці називався панський двір (фільварок), панська «пашня», «поля пашные», «земля пашная», «пашня влостивая». В численних документах скріплювався продаж, віддача в «заставу» маєтків «з двором», «з пашнею дворною»²¹. Детальнішим ставав опис панського двору, подавалися розмір поля і кількість худоби, відомості про садові, городні культури, про угіддя, промисли, описувалися будівлі, майно тощо. Подібного типу опис містить, зокрема, «лист заставный» маєтку Угриновського на Волині²².

Маєткові акти доповнюються також даними про селян маєтку. В переліку складу жалуваного або стверджуваного маєтку в XIV—XV ст. називалася часом певна група сільського населення. В актах же XVI ст., як правило, на першому місці почали називатися всі селяни маєтку: «люди», «з людми и землями тамошними», «со всеми селы и людми всеми», «со всеми», «со всеми людми и их землями» і т. п.²³

В актах на продаж, дарування, обмін та інші операції в XVI ст. сільське населення, перелічене в формулі складу маєтку, називається поряд з землею, угіддями та ін. як об'єкт продажу, дарування, обміну тощо.

Маєткові акти XIV—XVII ст. юридично узаконювали не тільки феодално-кріпосницьку залежність селянства, а й його повинності. Вони відіграли помітну роль в юридичному оформленні кріпосного стану селян на Україні.

Розглянувши основні типи маєткових актів, можна зробити висновок, що вивчення їх з точки зору дипломатики дає можливість не тільки впевнитися в їх достовірності, а й значно доповнити фактичний матеріал документів цінними даними про соціально-економічні відносини на Україні в XIV—XVII ст.

В. И. Самойленко

АКТЫ НА ИМЕНΙΑ В XIV—XVII вв.

Резюме

В статье рассматривается дипломатика украинских актов на землевладение XIV—XVII вв. Автор отмечает взаимосвязь содержания и формы актов, показывает появление, распространение и изменение формул типовых актов на землевладение в зависимости от развития феодално-крепостнических отношений на Украине в XIV—XVII вв.

²¹ АЮЗР, ч. 8, т. IV, стор. 33—35, 63, 68; ч. 7, т. I, стор. 21 та ін.

²² Там же, ч. 8, т. VI, стор. 98—99.

²³ Там же, ч. 8, т. IV, стор. 134—136, 221, 400; т. VI, стор. 63, 221; Акты ЮЗР, т. I, стор. 31—32, 47, 126 та ін.